

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

Н. Бурдо (Київ)

УСАТІВСЬКА КУЛЬТУРА. 100 РОКІВ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

«Влітку голодного 1921 р. молодий співробітник Одеського археологічного музею М.Ф. Болтенко був відправлений на дослідження археологічного об'єкта між селами Великий Куяльник та Усатове поблизу Одеси. Розкопки проводили силами трьох студентів Одеського художнього училища та сторожа Трудиколи с. Усатове»¹. Так розпочалися дослідження епонімної пам'ятки усатівської культури на лівому березі Хаджибеївського лиману поблизу Одеси. Перша ж рекогносцировка місця археологічних знахідок, які були виявлені в урвищах усатівської каменоломні, проведено ще 1917 р.

Старожитності, пов'язані з усатівською культурою, потрапили у поле зору археологів ще наприкінці XIX ст. завдяки розкопкам курганів у степах Північного Причорномор'я. В могилах із скорченими «пофарбованими кістяками» під курганами час від часу знаходили розписні посудини. Зокрема, І.Я. Стемповський 1896-1900 рр. дослідив понад 300 курганів поблизу Тирасполя. Знахідки розписних посудин згадані для курганів Сукляя, Паркани, Красногорка, Плоске, Тернівка. Методика цих розкопок та рівень фіксації були далекі від досконалості, тому виявлені старожитності, як правило, були відірвані від археологічного контексту.

Результати цих розкопок за щоденниками І.Я. Стемповського опублікував В. І. Гошкевич². Згадані могили він вважав кіммерійськими, а розписний посуд давньогрецьким. 1890 р. на базі археологічної колекції В.І. Гошкевича в Херсоні був заснований музей, нині Херсонський обласний краєзнавчий. Тут було представлено кераміку з усатівських курганних поховань. Частина експонатів музею, зокрема й розписний посуд з Паркан, Білозірки, антропоморфні фігурки з Красногорки, було вивезено німецькими окупантами під час Другої світової війни, а потім повернуті з ФРН на початку 90-х рр.³ 2022 р. Херсонський музей був пограбований російськими окупантами, усатівські старожитності знову було вивезено.

1906 р. Д.Я. Самоквасов виявив розписні посудини в кургані біля с. Шаболат (Біленьке) на Дністровському лимані⁴. Розписну кулясту амфору з кришкою було знайдено А.В. Добровольським в насипу кургану Слободка-Романіва (Одеса) 1915 р. Дослідник вказував на зв'язок цієї знахідки з розписними посудинами Тираспольщини та трипільською культурою⁵. Важливою була та обставина, що розкопки І.Я. Стемповського та Д.Я. Самоквасова

окреслили ареал поширення підкурганних поховань з розписною керамікою на Дністрі на території сучасних держав Республіка Молдова та Україна. Надалі дослідження усатівських пам'яток тривало паралельно у цих країнах.

1921 р. М.Ф. Болтенко розпочав розкопки усатівських старожитностей на об'єкті, який він влучно назвав «поле культурних решток»⁶. 1926 р. було розпочато дослідження поруч виявленого некрополю Усатове-Великий Куяльник. М.Ф. Болтенко 1924 р. в доповіді «*Усатівська культура та її історичні зв'язки*» на IV науковій конференції доводив належність виявлених ним старожитностей до особливої культури, яка мала власні самостійні генетичні корні, а також й зв'язки з трипільською культурою і малоазійсько-егейським світом.

З 1929 р. дослідження в Усатове-Великий Куяльник разом з М.Ф. Болтенко проводить О.Ф. Лагодовська. Під її керівництвом досліджено ділянки «*поля культурних решток*», кургани II курганного могильника та найбільш видатні кургани усатівського I курганного некрополю. В розкопках курганів №№ 4 та 5 I курганного некрополю 1937 р. приймав участь В.І. Селінов (з 1930 р. був завідувачем відділу феодалізму та торговельного капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею). Розкопки в Усатове-Великий Куяльник тривали в 1921, 1926, 1928-29, 1932-1933, 1940, 1945-46, 1948 рр.

В.Г. Збеневич 1962 р. проводив розкопки кургану I 14 та II ґрунтового некрополю⁷. Е.Ф. Патокова в 1964, 1969, 1971 та 1973 рр. проводила дослідження ґрунтового усатівського могильника. 1960 та 1973 рр. розвідувальні розкопки Е.Ф. Патокової, К.К. Черниш, В.С. Тігова показали, що не потурбованого культурного шару на «*полі культурних залишків немає*». В цілому історія дослідження комплексної пам'ятки Усатове-Великий до 80-х рр. XX ст. та матеріали цих досліджень докладно висвітлена Е.Ф. Патоковою (Патокова 1979, 3-8). В 1984-85 рр. В.Г. Петренко⁸ проводив розкопки кургану I 16, а також дослідження курганів II курганного некрополя⁹, виявлених ще у довоєнні часи. До початку 50-х рр. XX ст. Усатове-Великий Куяльник залишався єдиною широко розкопаною пам'яткою.

Під час розвідувальних робіт під керівництвом А.І. Мелюкової було відкрито усатівські пам'ятки в районі пониззя Дністра біля сіл Градениці та Маяки. Ця пам'ятка, як виявилось пізніше, також була комплексом усатівської культури, розташована на краю високої тераси лівого берега Дністра неподалік від його впадіння в Дністровський лиман. 1964-1965, 1970 рр. В.Г. Збеневич провів в Маяках розкопки

ровів¹⁰. Ці об'єкти 1986 р. досліджував також В.Г.Петренко¹¹. На думку В.Г. Петренка, розташування ровів та характер їх заповнення свідчить про те, що вони не могли бути оборонними спорудами, а були культовими об'єктами ритуального городища Маяки¹².

1974 р. поруч з ритуальним городищем був відкритий некрополь, 1974-75 рр. розкопки тут проводила експедиція Одеського археологічного музею АН УРСР під керівництвом Е.Ф. Патоковой та К.В. Зіньковського¹³ ін. 1986 р. та 1990 р. некрополь Маяк досліджував В.Г. Петренко. З некрополя Маяки отримана найбільш велика колекція кераміки усатівської культури.

Значне поповнення джерельної бази усатівської культури забезпечили масштабні рятувальні розкопки Дунай-Дністровської та інших експедицій на новобудовах Одещини. Усатівські поховання виявлено в курганах Яськи¹⁴, Єфімівка, Миколаївка, Утконосівка¹⁵, Караліно-Бугаз¹⁶, Городне¹⁷, Нерушай, Борисівка, Баштанівка, Глибоке¹⁸, Холмське¹⁹, Березіно²⁰, Жовтий Яр²¹, Семенівка²², Садове та Молога²³, Катаржино²⁴.

Особливий інтерес становлять великі усатівські кургани із складною поховальною архітектурою. Олександрівський²⁵, Аккембецькій²⁶, Холодная Балка²⁷.

У XXI ст. досліджені ґрунтові могильники Зміїна Балка²⁸ та Гард²⁹, що розширило ареал усатівської культури до Степового Побужжя.

Важливі відкриття нових усатівських пам'яток у Подунав'ї та на Дністрі зроблено археологами Республіки Молдова. 1954 р. на Дністрі, біля с. Холеркань було виявлено три ґрунтових поховання усатівської культури³⁰. Ще один зруйнований ґрунтовий могильник виявлений в Республіці Молдова біля с. Рєскєць³¹.

1959 р. біля с. Тудора А.І. Мелюкова розкопала курган з багатим усатівським похованням³². Кераміку зі зруйнованих поховань біля с. Тудора презентував С. Попович³³. 1973 р. А.І. Мелюкова в кургані № 2 с. Бутор виявила усатівське поховання, розписну посудина, знайдено в кромлеху³⁴. В.А. Дергачев досліджував усатівські ґрунтові могильники Данку I та II³⁵ і Денчень³⁶, кургани з усатівськими похованнями Гура Галбеней, Чімішлія³⁷, разом з Є.Н. Савою Мерень³⁸, разом з І.А. Борзияком та І.В. Манзурою Рошкань³⁹. Усатівські поховання виявлено в курганах Пуркарь⁴⁰, Спея⁴¹, Казаклія⁴², Никільське, Новокотовськ Тирнаука⁴³, Приморское⁴⁴, в районі Тирасполя⁴⁵.

Розкопки усатівських пам'яток, що тривають понад 100 років, створили велику джерелознавчу базу для вирішення важливих

проблем усатівської культури у контексті археологічних культур раннього бронзового віку(РБВ) Європи.

Від моменту перших розкопок в Усатове-Великий Куяльник точиться дискусія стосовно номенклатури старожитностей. Матимемо на увазі незрівнянно менше коло джерел, які були на той час доступні, а саме відомості про усатівські кургани I курганного могильника, доволі обмежені матеріали II курганного могильника, ґрунтових усатівських поховань, «поле культурних решток», а також розписний пізньотрипільський посуд з степових курганних поховань, виявлений наприкінці XIX – початку XX ст.

Спирायчись на ці джерела М.Ф. Болтенко та О.Ф. Лагодовська⁴⁶ відстоювали статус Усатова, як окремої археологічної культури, яка лише певною мірою була пов'язана з Трипіллям. Натомість Т.С. Пассек послідовно розглядала усатівські матеріали, як південний варіант трипільської культури. Мова про дослідження Т.С. Пассек⁴⁷ та Б.А. Латиніна⁴⁸ усатівських старожитностей. У Науковому архіві ІА НАНУ зберігаються рукописи їх статей для збірки II випуску «Трипільська культура в Україні». В них вперше подана розгорнута інтерпретація розписної кераміки курганів Тираспільщини та перших знахідок з Усатове – Великий Куяльник саме як «південної групи трипільської кераміки». Так у 1927 р. виникла антитеза виділення окремої усатівської культури. Збірка не була видана, але ідеї цих статей викладені у пізніших роботах Т.С. Пассек⁴⁹.

Відтоді традиція пов'язувати усатівські старожитності з пізнім етапом трипільської культури стала панівною, але, як бачимо, не єдиною. Є. Ю. Кричевський вважав, що усатівські пам'ятки відображують процес поступового зникнення трипільської культури внаслідок її переходу на нову, скотарську, стадію розвитку⁵⁰. Активна дискусія з цієї проблематики точилася у 50-70-ті рр. XX ст.⁵¹, але у радянській історіографії сприйняття Усатова, як локального варіанту пізнього етапу трипільської культури залишалось беззаперечним.

Цікаво пригадати погляд на усатівську культуру М. Гімбутас. Вона вважала, щоправда не наводячи жодних доказів, що Усатове – результат злиття прийшлої «курганної культури» з трипільсько-кукутенською. Кургани складної конструкції з Усатова та Тудори М. Гімбутас відносила до поховань вождів «курганної культури». Ґрунтові ж некрополі Усатова, на її думку, залишило місцеве трипільське населення⁵². Подібні висновки жодним чином не ґрунтуються на фактах, бо саме в ґрунтових некрополях Усатова розписний трипільський посуд траплявся в меншій кількості, лише

8%⁵³. Провідний фахівець в проблематиці фіналу енеоліту-РБВ В.А. Дергачев досі наполегливо відстоює думку про Усатове як локальний варіант трипільської культури⁵⁴.

Поверненню на початку ХХІ ст. до думки М.Ф. Болтенка та О.Ф. Лагодовської про статус Усатова, як окремої культури, на якому наполягав В.Г. Петренко (Петренко 2003; 2004с, 560) об'єктивно сприяло вивчення проблеми генези усатівської культури, пов'язаної не лише з Трипіллям, але й значно більшою мірою з культурою Чернавода I⁵⁵. В.Г. Петренко вже на початку ХХІ століття приєднався до інтерпретації М.Ф. Болтенка та О.Ф. Лагодовської Усатова-Великий Куяльник як ритуального комплексу з некрополів та обрядового городища⁵⁶.

Однією з найбільш характерних рис, яка виокремлювала усатівську культуру від трипільської, є господарсько-культурний тип. Так, М.Ф. Болтенко та О.Ф. Лагодовська, спираючись на аналіз остеологічної колекції Усатова, та поширення культури у степу вважали, що усатівці були кінними вівчарями. Ці висновки підтвердилися подальшими дослідженнями Н. Бурдо та М. Відейко⁵⁷.

О.Ф. Лагодовська вперше виявила диференціацію поховань некрополів Усатова, відмічаючи могили «вождів» та «рабів», патріархальний характер усатівського суспільства та належність його до періоду трансформації первісного суспільства у класове⁵⁸.

Підсумовуючі столітній період вивчення усатівської культури можна констатувати, що основні визначення цього феномену його першими дослідниками виявилися актуальними й досі, на новому рівні археологічної науки.

¹ Колесниченко А.Н. Научная деятельность М.Ф. Болтенко в Одесском археологическом музее с 1921 г. по 1934 г.// МАСП, 13, Одесса 2015, 293-300.

² Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903.

³ Ржевська Ю.О. Херсонський обласний краєзнавчий музей. // Відейко М.Ю. (ред.) Енциклопедія трипільської цивілізації, II. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. С. 537-574.

⁴ Самоквасов Д.Я.. Могили русской земли. Москва, 1908.

⁵ Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка // ЗООИД, т. XXXII. Одесса, 1915.

⁶ Болтенко М. Ф. Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков.— БОКК, № 2-3. Одесса, 1925. С. 48—64.

-
- ⁷ Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев, 1974.
- ⁸ Петренко В.Г. Усатовская культура // Бруяко И. В., Самойлова Т. Л. (ред.). Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. Рис. 29.
- ⁹ Манзура И., Петренко В. Усатовский курганный могильник II (по раскопкам 1984 г.). *Teragetia, s.n., vol. XVI [XXXI], nr. 1, 2022. С. 83-101.*
- ¹⁰ Збенович В.Г. Позднетрипольские племена ... С. 23-35
- ¹¹ Патокова Е. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1989. С. 328-329.
- ¹² Петренко В.Г. Маяки // Відейко М.Ю. (ред.) Енциклопедія трипільської цивілізації, II. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. С. 328-329.
- ¹³ Патокова Е. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. С. 50-80.
- ¹⁴ Петренко В. Г., Алексеева И. Л. Могильник усатовской культуры у с. Яски в Нижнем Поднестровье // С. Б. Охотников (ред.) Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса, 1994. С. 48–55.
- ¹⁵ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы на Левобережье Нижнего Днестра // Станко В. Н. (ред.). Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1985. С. 95-131.
- ¹⁶ Загинайло А.Г., Черняков И.Т., Петренко В.Г. Каролино-Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. Киев, 1987.
- ¹⁷ Субботин Л.В., Загинайло А.Г., Шмаглий Н.М. Курганы у с. Огородное // МАСП, 6. Одесса, 1970.
- ¹⁸ Шмаглий Н.М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП, 6. Одесса, 1970.
- ¹⁹ Черняков И. Т., Станко В. Н., Гудкова А. В. Холмские курганы // Станко В. Н. (отв. ред.). Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1986. С. 53-96.
- ²⁰ Загинайло А. Р., Кушнир В. Г., Устьянский О. В., Фокеев М. М. Охранные раскопки березинских курганов. АО 1977 г. Москва, 1978. С. 324-325.
- ²¹ Суботін Л.В., Петренко В.Г. Курганный могильник усатівського типу Жовтий Яр. Археологія, 1994, № 1. С. 93-102.
- ²² Субботин Л. В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Станко В. Н. (ред.). Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка 1985. С. 45-95.
- ²³ Малюкевич А.Е., Агульников С.М., Попович С.С. Курганы правобережья Днестровского лимана у с. Молога. Одесса-Кишинев, 2017.
- ²⁴ Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса, 2005.
- ²⁵ Петренко В.Г., Бейлекчи В.В. Олександрівський курган // Відейко М.Ю. (ред.) Енциклопедія трипільської цивілізації, II. Київ, 2004. С. 389-390.

-
- 26 Черняков І. Т. Аккембецький курган. // Відейко М.Ю. (ред.) Енциклопедія трипільської цивілізації, II. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. С. 11-12.
- 27 Петренко В.Г. Курган епохи палеометалла на побережжє Хаджибейского лимана // *Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня – бронзы*. МАСП. В. 11. Одесса, 2010. С. 303-366.
- 28 Агульников С. М., Редина Е. Ф. Могильник «Змеиная Балка» у с. Кошары, Одесской области. *Tyragetia SN*, 2007, Vol. XVI, N1. С. 169-180.
- 29 Товкайло М. Нові дослідження усатівського могильника Гард // МАСП, 14. Одесса, 2019. С. 141-148.
- 30 Збенович В.Г. С. 6.
- 31 Popovici S. Necropola tripoliană târzie de la Răscăieți – Stânca în contextul siturilor Usatovo din zona Nistrului de Jos. // *Studii și cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)* 2016. Vol. 67, N 1-2. București. С. 7-28.
- 32 Мелюкова А.И. Курган усатовского типа у с. Тудорово // КСИА АН СССР. 1962. Вып. 89.
- 33 Попович С.С. Малоизвестные находки усатовских сосудов из разрушенных погребений// Бруяко И.В. (ред.) МАСП, 14. Одесса, 2019. С. 134-140.
- 34 Дергачев В.А. Позднее Триполье – Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья). Кишинев: СЕР USM, 2022. С. 323.
- 35 Дергачов В. О. Пізньотрипільські могильники Данку в Молдавії. *Археологія*, вип. 28. Київ, 1978. С. 56-65.
- 36 Дергачев В. А. Раскопки в Данченах и некоторые вопросы изучения памятников позднего Триполья и катакомбной культуры // АИМ 1974-1976 гг., Кишинев, 1981. С. 35-45.
- 37 Дергачев В.А. Позднее Триполье – Майкоп... С. 312-313.
- 38 Дергачев В. А., Сава Е. Н. Исследование курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка // *SP*, 2001–2002, №2, с. 526-562.
- 39 Дергачев В. А., Борзияк И. А., Манзура И. В. Рошканские курганы. Кишинев, 1989.
- 40 Яровой Е. В. Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. Кишинев, 1990.
- 41 Сорокин В. Я., Манзура И. В. Курган у с. Спя // АИМ за 1982 г. Кишинев, 1986. С. 20-28.
- 42 Агульников С. Раскопки кургана 17 у с. Казаклия в 1985 году. *Rev. Arh. SN*, Vol. VII, 1-2. Chișinău, 2011. С. 129-156; Сава Е., Агульников С., Манзура И. Исследования курганов в Буджакской степи (1980-1985 гг.). *Biblioteca „Tyragetia”*, XXIX. Chișinău: Bons Offi ces., 2019.
- 43 Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на левобережье Днестра. Кишинэу: СЕР USM, 2004.
- 44 Чеботаренко Г. Ф., Черняков И. Т., Тошев Г. Н. Курганы у с. Приморское. [В:] *Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье*, 1993. С. 46-62.

-
- 45 Сава Е. Н. Исследования кургана у г. Тирасполя // АИМ за 1983 г., Кишинев, 1988. С. 44-59.
- 46 Лагодовська О.Ф. Пам'ятки усатівської культури // Наукові записки інституту історії і археології України, 1, Київ, 1943.
- 47 Пассек Т. 1926. Южная группа «Трипольской» керамики. Науковий архів ІА НАНУ, фонд ВУАК, № 586.
- 48 Пассек Т., Латынин Б. 1926. Опыт классификации керамики «Трипольской культуры» Восточной Европы. Науковий архів ІА НАНУ, фонд ВУАК, № 586.
- 49 Passek T. La ceramique tripolienne, in *ГАИМК* (Bul. de L'Acad. de la culture mater.), N 122, Москва, Ленинград, 1935; Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.), in *МИА*, № 10, Москва, Ленинград, 1949. С. 189-210.
- 50 Кричевский Е.Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // *МИА*, № 2. Москва, Ленинград, 1941. С. 245–253.
- 51 Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации. Кишинев, 1980. С. 7.
- 52 Gimbutas M. *The Civilization of the Goddess*. San Francisco: Harper, 1991. С. 371.
- 53 Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. Киев: Наукова думка, 1979. С. 140.
- 54 Дергачев В.А. Позднее Триполье – Майкоп...
- 55 Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья, Штиинца, Кишнев, 1991. С.11; Манзура И.В. Проблема формирования культур раннего бронзового века на Северо-Восточных Балканах // *SP*, 2001-2002, № 2. С. 485; Петренко В.Г. Епонімне Усатове та проблема генезису усатівської культури // *Трипільська цивілізація у спадщині України*, Київ, 2003. С.135–143.
- 56 Петренко В.Г. Епонімне Усатове ... С. 140.
- 57 Видейко М.Ю., Бурдо Н.Б. 2004. Животноводство трипольской культуры в период 5400 – 2750 гг. до н. э. // *Arheologia Bimaris*, 2004. Vol. 3. С. 67–94.
- 58 Лагодовська О.Ф., Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України // *Вісник АН УРСР*, 1947, № 6. С. 47–57.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина I. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіусак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518